

АВАРСЬКИЙ ПЕРІОД У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І

Статтю присвячено визначенню періоду військово-політичної присутності, а також ролі, яку відігравали авари в Північному Причорномор'ї. Писемні джерела дають змогу окреслити час аварського володарювання в цьому регіоні між 558 та 568 рр. Наслідком війни 576–584 рр. між І Тюркським каганатом та Візантією стало вторгнення тюркютів у Північне Причорномор'ю, що унеможливило вплив авар на Південно-Східну Європу. Аналіз писемних джерел не дає підстави говорити про факт походу аварів 602 р. та розгром ними антського союзу.

Початок нового періоду історії Євразійського степу був ознаменований виходом на історичну арену у середині VI ст. таких могутніх кочових етносів, як тюркюти та авари. Їх поява викликала великі зміни й в етнополітичній ситуації у Східній Європі. Разом з тим період військової присутності аварів у Північному Причорномор'ї, а також роль, яку вони відіграли в цьому регіоні, досі чітко не окреслені або ж є дискусійними.

На Північному Кавказі авари з'являються близько 558 р., але не пізніше цієї дати, саме цим роком датується їх перше посольство до столиці Візантійської імперії. Під цим роком аварське посольство згадується у Менандра, Феофана [1]. Судячи з писемних джерел, перебування аварів на Північному Кавказі було нетривалим, в усякому разі до Північного Причорномор'я вони перекочовують не пізніше 561 р. А вже у Менандра епізод про антське посольство до аварів на чолі з Мезамиром, що мало на меті викуп захоплених аварами антських полонених, наведено між 558 та 561 роками [2]. Уже в 568 р. авари оселяються в Паннонії, розгромивши перед тим в союзі з лангобардами гепідів (567 р.). Як вважає А. Дьяконов, Північне Причорномор'я авари залишили ще в 565 р. [3]. Цього року вони вторглися в Тюрінгію і воювали з королем франків Сигезбертом, а тому цілком імовірно, що до причорноморських степів авари уже не поверталися [4]. Таким чином, перебування аварів у Північному Причорномор'ї тривало від п'яти до семи років.

Для нас важливими є питання, де саме у межах Північного Причорномор'я перебували авари та чим було викликане їх вороже ставлення до антів. Писемні джерела не дають прямої відповіді на ці питання, отож вирішальними у розв'язанні цієї проблеми стають історичні обставини, в контексті яких відбувалися ці події. Авари потрапили до Східної Європи як втікачі, що зазнали перед тим (між 555 і 558 рр.) поразки від тюркютів [5]. Безумовно, у такій ситуації авари практично повністю втратили власну господарчу, а відтак

і продовольчу базу, адже навіть ті отари, які не були захоплені ворогом, навряд чи могли б вціліти після мандрівки більш, ніж півтори тисячі людей зі степів Північного Приаралля до Причорномор'я упродовж 1–2 років. Адаптація ж до нових територій та відновлення кочового господарства не можуть бути швидкими. За таких умов головним джерелом забезпечення життєдіяльності могла бути військова здобич. Саме грабунки та спустошення зі сторони аварів згадує Менандр, описуючи їх стосунки з антами [6].

В оповіді про посольство Мезамира Менандр говорить, що він був убитий аварами саме за порадою Кутругура, одного з булгар, що перебували при кагані. Як відомо з повідомлень Прокопія, у першій половині VI ст. між утигурами та кутригурами стосунки були здебільшого ворожими. Ця ворожість значною мірою була наслідком політики Візантії, союзниками якої виступали утигури. Характерний щодо цього епізод наводить Менандр, повідомлюючи про те, що «...Юстиніан, полагаючи, що кутригури опять придуть опустошати Фракію, не давал отдыха вождю утигуров Сандилху, частыми посольствами и другими способами подстрекая его во что бы ни стало воевать против Завергана [вождя кутригурів. – С. А.]. К увещаниям император присоединил и обещание, что передаст Сандилху и то жалование, которое от римской державы назначено было Завергану, если только Сандилх одолеет кутригуров. Сандилх, хотя и желал быть в дружественных сношениях с римлянами, однако ж, так писал к царю: “Было бы неприлично и притом незаконно в конец истребить наших единоплеменников, не только говорящих одним языком с нами, ведущих одинаковый образ жизни, носящих одну с нами одежду, но притом и родственников наших, хотя и подвластных другим вождям. При всём том (как требует Юстиниан!), я отниму у кутригуров коней и присвою их себе, чтобы им не на чём было ездить и невозможно было вредить римлянам”» [7].

Після тюркських завоювань та переселення аварів ці племінні об'єднання так само залишилися по різні боки двох ворогуючих сторін: кутригури стали союзниками аварів, утигури ж увійшли до складу держави тюркютів, які були непримиренними ворогами аварів. Відтак не можна виключати, що ворожа позиція, яку зайняли кутригури й самі авари щодо антів, була зумовлена союзницькими відносинами останніх з утигурами. Слід зауважити, що перед епізодом, пов'язаним з посольством Мезамира до аварів, у Менандра міститься згадка про війну між аварами та утигурами [8]. Таким чином, причини аварської агресії до антів вочевидь мали подвійний характер, як економічний, так і політичний.

Щодо питання про локалізацію аварів у межах Північного Причорномор'я, то тут важливі повідомлення візантійських авторів про їхні контакти з Візантією та германськими племенами Подунав'я. В писемних джерелах згадуються досить часті посольства аварів до Константинополя, за час першої половини 60-х років VI ст. відомо про посольства 562 р. (до Юстиніана) та 565 р. (до Юстіна II). Окрім того, в «Історії» Іоанна Ефеського містяться свідчення, що у цей період візити аварів до візантійської столиці були набагато частішими. За його словами, в період правління Юстиніана авари систематично з'являлися в Константинополі з метою отримання дарунків. Така частота контактів аварів із Візантією, а також достатньо швидке їх включення в політику Центральної Європи (уже у 565 р. авари воюють з франками, а 567 р. у союзі з лангобардами вони розгромили гепідів на Середньому Дунаї [9]) свідчить про те, що в період перебування у Північному Причорномор'ї, вони були локалізовані десь неподалік дунайського кордону Візантії, найімовірніше в степах Дністро-Дунайського межиріччя. Саме цей район найближчий до візантійського кордону та нерозмежований значними водними артеріями був зручним для перекочувань. На користь перебування аварів у межах окресленого регіону свідчить й етнодемографічна ситуація у Північному Причорномор'ї в першій половині – середині VI ст. У цей період причорноморські степи займали племена кутригурів, володіння яких на заході сягали Дністра, а тому авари, перекочувавши у Північне Причорномор'я, могли оселитися лише на захід від Південного Бугу. Відтак описане Менандром спустошення аварами антських земель наприкінці 50–60-х рр. VI ст. стосувалося насамперед слов'ян Прутсько-Дністровського межиріччя та Побужжя.

Перші відомості про взаємини аварів зі склавинами залишив Менандр. Вони стосуються аварського посольства до склавинів, метою якого було примусити останніх визнати зверхність

аварів. Це посольство, проте, не мало успіху і закінчилося вбивством аварських послів. Ця подія, очевидно, сталася у 60-х роках VI ст., адже Менандр, який залишив його опис під 578 роком згадує, що: «он (аварський каган) издавна имел повод жаловаться на склавинов и питал к ним вражду, и был зол на них за то, что они не покорились ему и к тому же нанесли обиду» [10]. Підкорити склавинів авари отримали нагоду лише після 580 року. Наприклад, будівництво моста через Саву авари на переговорах із візантійським імператором, що згадуються Менандром під 580 роком, пояснювали приготуванням до походу проти склавинів [11]. Проте вже 581 р. Іоанн Ефеський згадував, що в цьому будівництві брали участь і слов'яни [12]. Найімовірніше, що авари підкорили лише якусь частину склавинських племен. На це вказують, зокрема, умови договору аварського кагана з імператором Маврикієм, за яким Дунай, де проходив кордон між Візантією та аварським каганатом, дозволялося переходити задля нападів на слов'ян [13].

Протягом 80-х років VI ст. – 20-х років VII ст. склавини здійснюють як самостійні, так і спільні з аварами походи проти Візантії. Одними з наймасштабніших були вторгнення склавинів у Фракію та Грецію у 580 і 581 рр. Окрім захоплення здобичі, ці вторгнення супроводжувалися й колонізацією нових земель. Так, Іоанн Ефеський повідомляє, що склавини, після нападу у 580 р. на Візантію, «сидять і по сей час (585 р.) спокійно, без страху й клопоту в римських провінціях» [14]. У 626 р. склавини на боці аварів беруть участь в облозі Константинополя протягом перебігу персько-аваро-візантійської війни [15].

З війною між тюркютами та Візантією, що тривала 576–584 рр., була пов'язана експансія останніх до Північного Причорномор'я. Однією із головних причин, які призвели до війни, стали мирні угоди, укладені між Візантією та аварами. Опис візантійського посольства до Тюркського каганату, яке збіглося з початком війни, зберігся в «Історії» Менандра.

За повідомленням Менандра, у 576 році візантійський посол Валентин був прийнятий Турксанфом, одним з восьми тюркських князів. На привітання посла Турксанф відповів: «Не вы ли те самые римляни, употребляющие десять языков и один обман?» Выговорив эти слова, он заткнул себе рот десятью пальцами, потом продолжал: «Как у меня теперь во рту десять пальцев, так и у вас, у римлян, множество языков. Одним вы обманываете меня, другим – моих рабов вархонитов [аварів. – С. А.]... Ваш царь в надлежащее бремя получит наказание за то, что он со мной ведёт речи дружественные, а с вархонитами, рабами моими, безавшими от господ своих,

зключил договір. Но вархониты как подданные тюрков придут ко мне, когда я захочу... Зачем вы, римляне, отправляющихся в Византию посланников моих ведёте через Кавказ, уверяя меня, что нет другой дороги, по которой бы им ехать? Вы для того это делаете, чтоб я по трудности этой дороги отказался от нападения на римские области. Однако мне в точности известно, где река Данапр, куда впадает Истр, где течёт Эвр и какими путями мои рабы вархониты прошли в Римскую империю. Небезызвестна мне и сила ваша. Мне же поклоняется вся земля, начинаясь от первых лучей солнца и оканчиваясь пределами запада. Посмотрите, несчастные, на аланские народы да ещё на племена утигуров, которые были одушевлены безмерной бодростью, полагались на свои силы и осмелились противостать непобедимому народу тюркскому, но они были обмануты в своих надеждах. Зато они в подданстве у нас, стали нашими рабами» [16].

У наведеному епізоді показує те, що тюркюти залучають аварів до сфери своїх інтересів. Іншою важливою обставиною є добра обізнаність їх з географією Північного Причорномор'я.

Цього ж 576 р. тюркюти захопили Боспор. Окрім них, в облозі та штурмі міста брали участь й утигури. Про подальший розвиток подій у писемних джерелах залишилося обмаль свідчень. Проте відомо, що в 580 р. тюркютські війська перебували в Криму, поблизу Херсона [17]. Відомостей про те, як довго це тривало немає. У 582–583 рр. тюркюти ведуть військові дії на Кавказі [18].

Присутність тюркютів на Боспорі та в Криму не могла не вплинути на політичну ситуацію в Північному Причорномор'ї. Було порушено рівновагу між впливами у цьому регіоні двох каганатів – Тюркського й Аварського. Цікавим є зауваження імператора Тиверія, який на заяву аварських послів про будівництво мосту через Саву задля походу проти слов'ян, відповів, що час (580 р.) не є сприятливим для цього, адже тюрки поставили табір біля Херсона і авари, перейшовши Дунай, відразу будуть помічені ними [19]. З уривка, наведеного Менандром, залишається незрозумілим: про безпеку якого саме переходу через Дунай попереджав візантійський імператор. Тут могло йтися як про переправу аварів через Саву та вихід їх до правобережного пониззя Дунаю, так і про обхід слов'янських територій з півдня (по дунайському правобережжю) й переправу їх на лівий берег Нижнього Дунаю. В будь-якому разі цей епізод свідчить про те, що внаслідок подій, пов'язаних з тюрко-

візантійською війною, усе Північне Причорномор'я потрапляло до сфери впливу тюркютів.

Зміни, що відбувались упродовж другої половини VI ст. в етнополітичній ситуації в причорноморських степах, без сумніву, тією чи іншою мірою торкнулися й слов'ян. За умови аварської агресії стосовно антів цілком закономірним видається союз останніх з Тюркським каганатом, до складу якого входили й утигури. Не виключено, що цей союз спонукав аварського кагана винищити плем'я антів. Так, за повідомленнями Феоділакта Симокатти та Феофана, у 602 р. каган наказав це зробити АПСІХУ [20]. Згадки про це в обох авторів подані в контексті аваро-візантійської війни, при цьому зазначається, що анти були союзниками Візантії. Контекст аваро-візантійської війни не суперечить висловленій думці про союзні стосунки антів та тюркютів, адже незадовго перед цим у 598 р. було відновлено союз між Тюркським каганатом та Візантією.

Категоричність аварського кагана свідчить про те, що запланований ним похід проти антів не міг бути викликаний лише грабіжницькими намірами або ж бути тактичним кроком. Найімовірніше, що приводом для цього була реальна небезпека, яка йшла від антів, та уже здійснені ними дії проти аварів. Такі дії антів могли підтримуватись тюркютами, для яких авари через їх географічну віддаленість були практично недосяжними.

Відомостей про те, чи відбувся аварський похід проти антів, у писемних джерелах немає. Щоправда, Феофан, завершуючи згаданий епізод, додає: «Після того, як це трапилось, частина варварів перейшла до ромеїв» [21]. Ці не зовсім зрозумілі слова Феофана пояснює зауваження, що міститься у Феоділакта Симокати після згадки про наказ АПСІХУ: «В таких обставинах авари в большом количестве отпали и поспешно, как перебежчики, перешли на сторону императора. Слух про это вызвал у кагана замешательство; его охватил страх и он уговаривал их и измышлял много разных способов лишь бы вернуть их к себе» [22]. Відтак, немає підстав розглядати варварів, про яких ідеться у Феофана, як частину розгромлених аварами антів, а самий зміст повідомлення Феоділакта Симокати найімовірніше свідчить, що аварський похід на антів так і не відбувся. З іншого боку, відмова значної частини аварів йти проти антів та піднятий ними бунт є ще одним свідченням на користь того, що за антами у Північному Причорномор'ї стояли тюркюти.

1. Византийские историки : Дексипп, Эвнапий, Олимподоръ, Малх, Петръ Патрицій, Менандръ, Кандидъ, Ноннось и Феофан Византиецъ. – Спб., 1860. – С. 321; Чичуров И. С.

Византийские исторические сочинения / И. С. Чичуров. – М.: Наука, 1980. – С. 52.

2. Византийские историки... – СПб., 1860. – С. 322–325.

3. Дьяконов А. Известия Иоанна Ефесского и сирийских хроник о славянах VI–VII вв. / А. Дьяконов // ВДИ. – 1946. – № 1. – С. 28
4. Гумилёв Л. Н. Древние тюрки / Л. Н. Гумилёв. – СПб.–М., 2002. – С. 43.
5. Там само – С. 37–39.
6. Византийские историки... – С. 324–325.
7. Там само. – С. 320–321.
8. Там само. – С. 324–325.
9. Там само. – С. 324–325.
10. Там само. – С. 434.
11. Там само. – С. 462.
12. Дьяконов А. Известия Иоанна Ефесского ... / А. Дьяконов // ВДИ. – 1946. – № 1. – С. 29–32.
13. Феофилакт Симокатта. История / Феофилакт Симокатта – М. : Из-во АН СССР, 1957. – С. 168.
14. Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський – К. : Наук. думка, 1994. – Т. I. – С. 168.
15. Свод древнейших письменных известий о славянах. – М., 1995. – Т. II – С. 273.
16. Византийские историки... – СПб., 1860. – С. 418–420.
17. Там само. – С. 462.
18. Гумилёв Л. Н. Вказ. праця. – С. 120.
19. Византийские историки... – С. 462.
20. Феофилакт Симокатта. История. – С. 180; Чичуров И. С. Византийские исторические сочинения / И. С. Чичуров. – М. : Наука, 1980. – С. 58.
21. Чичуров И. С. Вказ. Праця. – С. 58.
22. Там само. – С. 120.

A. V. Skyba

AVARIAN PERIOD OF MILITARY PRESENCE IN THE REGION NEAR THE BLACK SEA

The article deals with the definition of Avarian period of military presence in the region near the Black Sea. According to writing sources chronological frames of Avarian domination in this region are between 558 and 568 AD. Encroachment of Turkjut peoples upon the region near the Black Sea was a consequence of war between I Turkic khaganate and Byzantine Empire in 576–584 AD. Thus, Avarian influence to South-east Europe was impossible. There is no proof in the writing sources that the Avarian campaign took place in 602 AD or that they defeated the union of Ants.